

Amerikako Estatu Batuetako lau bertsolariren bertsogintza: azterketa saiakera bat (II)

Asier BARANDIARAN

Aurreko atalean Ameriketako Estatu Batuen bertsolaritza azterzen ahalegindu nintzen, arlo formalak eta erretorikoak azterketaren galbahetik igaroaz. Bigarren atal honetan azterketa hari luzapen hau ematen diot, *ornatus* delako alderdiari erreparatuz.

2.4. *Ornatus*

Irizpide honek batez ere *elocutio* delako diskurtsoa eraikitzearen fasean du eragina eta ez dagokio apainduriari soilik (Spang, 2005: 109). Ikuspegi honetatik aztertzen diren irudi edo baliabide erretorikoak ez dira informazioaren "arropa". Baliabide erretorikoak eurak mundua ulertzeko eta ezagutzeko bideak dira.

Mezuaren igorlea kontuan hartuz gero, esan beharrekoa da *elocutio*an nabaritzen dela bereziki hizlariaren balioa¹. *Ornatus*aren hel-

(1) Honen haritik, Oratoriaren aurreneko teorikoetako batek, Ciceronek, hain zuzen, honela zioen: "El propio nombre (el de «elocuencia») indica que el orador perfecto sobresale sólo en esto, en la elocución, mientras que las demás cosas permanecen en la sombra; efectivamente, ese orador no es llamado ni «inventor», ni «compositor», ni «actor», aunque domine todas esas funciones, sino «retor» en griego y «elocuente» en latín, a partir de «elocución». Y es que, de esas otras funciones que hay en el orador, todo el mundo reivindica una parte, pero el poder supremo de la palabra, es decir, de la elocución, sólo es concedido al orador" (Ciceron, 1991, 60).

burua, sarritan azaldua izan denez, pertsuasioa lortzea ere bada², hizkuntzaren erabileraren edertasunez baliatuta, hau da, *delectare* delako estrategiaz baliatuta. Horretarako baliabide erretoriko zenbait erabiliko du hizlariak edota mezuaren igorleak edota, gure kasuan, bertsolariak.

Baina, ahozko genero bati buruz ari garenez, errepara diezaio-gun ahozko estiloko joera nagusiei ea hemen betetzen ote diren.

Jon Kortazar kritikariak (1997, 18) agertu ditu ahozko erretorika-ren zenbait joera nagusi:

- a) Formula-izaera
- b) Hirukoiztasuna.
- c) "Egitura irekia"

Formula-izaera

Ahozko genero guztiei aplikagarriak ei dira hiru ardatz edo joera nagusi hauek, nahiz eta genero guztietan ez diren neurri berean betetzen. Formula-izaera hori, esate baterako, nabarmena da euskal baladetan³, euskal ipuinetan⁴ edota zenbait kanta epikotan. Baina bertsolaritzan, nagusiago dira "formulas of de mind"⁵ direlakoak edo adimenaren formulak, nahiz eta ohiko formulak ere erabiltzen diren⁶.

(2) "De las cuatro máximas, el *ornatus* constituye el objeto de atención prioritaria y sistemática de la retórica de la elocución. Su base pragmática es la intención del autor del mensaje operar sobre el lenguaje para conseguir efectos en la audiencia o en el interlocutor" (Calsamiglia, 1999: 340).

(3) Kortazar, 1997: 34.

(4) Kalzakorta, 1989: 9-32.

(5) Linda White ikerlariaren aburuz, bertsolaritzan adimenaren formulak badira ("formulas in the mind", White, 2005, 265-280.): ez eduki jakin-neko formulak, ezpada adimenaren egitura jakin batzuk konposizio prozesuaren zerbitzuan daudenak. Esate baterako, bertsolariak doinu jakin bat erabiltzen duelarik, silaba kopuru jakin bat erabiltzera behartuta dago (doinuak berak behartuta). Hau adimenaren formula litzateke, eduki finkorik gabekoa, baina bai egituraren aldetiko kopuru bat daukana.

(6) Esaterako, Enbeitatar batzuen joera formulistikoa ikusi Barandiaran, 2003, 297, 563-567, 573-576, 586, 631.

Hirukoitzasuna

Hirukoitzasuna, berriro ere, baladetan eta ipuinetan gertatzen da, baina ez horrenbeste bertsolaritzan, nahiz eta azken honetan ere lantzean behin agertzen den, ahozko estiloaren isla legez:

Ikusi zuten hainbat kristau on
odolustu zituztela,
ikusi zuten berdingabeko
bekatua zeukatela,
ikusi zuten mundua kontra
jeikiko zitzaietela
eta orduan zabaldu zuten
gorriak erre zutela⁷.

Txirrita (1860-1936) bertsolariaren bat-bateko bertso honetan ere hirukoitzasun horrekiko atxikimendua antzematen da:

Iru reloju, **iruna** kate,
iru mallakin bakoitza,
buruan berriz **iru** korona
petxuan **iru** orratza;
iru doblako amoriyua
tximista bezin zorrotza,
iru tirotan utzi zizuten
zuri senarra illotza,
iru ezpatak zulatzen dute
señora, zure biotza.⁸

Baina bertsoen egituretan edota edukietan ez dago horren kristalizaturik hirukoitzasuna dei dezakegun egitura hori, nahiz eta noiz edo noiz agertzen den.

(7) <http://www.armiarma.com/cgi-bin/urkiza/EBMODBE>
R.pl?Bertso=14981

(8) <http://www.berzozale.com/euskara/pertsonak/canovas.htm>. Txirri-tak Joaquina de Osmá ikusi zuen Donostian, artean alargun berria zena; izan ere, haren senarra, Antonio Cánovas del Castillo (1828-1897), Espainiako Ministroen Kontseiluko presidentea, Zestoan izan zen asasinatua.

Egitura irekia

"Egitura irekiari" dagokionez, bertsolaritza "irekitasun" maila go-
renetara ailegatzen dela esan dezakegu. Izan ere, beste generoetan,
bai, "egitura irekia" antzematen da, igorpen ekintzetan testuaren
eraldaketa eta bersorketa gertatzen baitira, testu tradizionalaren hain-
bat aldaera sortuaz. Baina bertsolaritzan, hain zuzen bilatzen dena
hauxe da: sortutako bertsoa "berria" izan dadila, ez dadila izan au-
rreko bertso baten errepikapena. Egoera komunikatibo jakin bati
erantzuten dion sorketa berria da bertsolaritzaren bertsoa. Gainera,
ez da asmaturia izaten denboran zehar eta belaunaldiz belaunaldi
transmititua izan dadin, nahiz eta bertso batzuk (bat-batekoak ere
bai), tradizio bilakatu diren: entzuleen memorian atxikiak izan dira,
edota transkribatuak eta sona handikoak izatera ailegatu direnez
gero, hizkuntza-komunitatearen memoria kolektiboan gordeak izan
dira.

Hona iritsita, eta bertsolaritzaz ari garela jakinki, hona hemen
azterketa honetan bereziki kontuan hartu nahi ditudan joera erretori-
koak.

- a) Formula-izaera
- b) Hirukoiztasuna.
- c) "Egitura irekia"
- d) Errepikapena.
- e) Kontrajarpena eta antitesia.
- f) Paralelismoa.
- g) Klimax.

Hasieran eta halabeharrez aipatutako hiruei (formula-izaera, hi-
rukoiztasuna, egitura irekia) beste lau joera gehitu dizkiet.

Errepikapena

Errepikapena, kontrajarpena eta paralelismoa ahozko estiloaren
eta ahozko psikodinamiken ondorioak dira, aurrerantzean ikusiko du-
gunez. "Klimax"⁹ delako joera (edo joeraren alderdi bat behintzat),

(9) Klimaxaren alderdi bat baino ez zaigu interesatzen, baina klimax
delakoaren esparrua zabala da: "Término procedente del latín *climax* (y éste,

berriz, oso lotuta dago bertsolariaren alderdi bati: atzekoz aurrera konposatzearen ondorioa dugu klimaxa bilatzea, edota aurrea jo ahal-bera bertsoaren tentsio konpositibo eta dramatikoa (edota komikoa) goraka joatea.

Argi dago, bestalde, bertsolariak oraintsura arte ez direla heziak izan erretorikaren artean. Gehienez, beste bertsolari arrakastatsuren eredia bertatik bertara ezagutzeko parada izan dute¹⁰. Beraz, pentsatzekoa da asmo erretoriko esplizitu jakinik ez dutela izango sarri askotan, baina bai inpliziturik edo edertasun-senak gidaturik.

Ezin dugu ahaztu ere, berbaldiaren edertasuna bilatzen den gehienetan, dialektikan eraginkorra izatearen zerbitzuan jartzen dela; batez ere bertsolari hauen bertsoingintzan, non mikro-istorioak sortzeak gaur egun duen pisua edota garrantzia ez daukan¹¹.

Ez da apenas formularik antzematen bertsolari hauengan. Hori, batez ere, berezko iruditegirik ez daukatelako dela esango nuke. Hau da, euren bat-bateko bertsolarietan ez dute irudi multzo bat formula txiki batzuk sortzeko aukera nabarmenik emango lukeen "ganbara oparorik".

del griego *klimax*: escalera), con el que se designa una figura retórica relacionada con la anadiplosis (...) y que consiste en una exposición continua, progresiva y encadenada de un tema, en cuya enunciación se procede por escalonamiento. [...] Algunos tratadistas circunscriben el sentido de *clímax* para designar el estado o escalón en el que culmina el proceso ascendente de la gradación. En este sentido en los estudios de teoría literaria se entiende por *clímax* el momento de máxima tensión que precede al desenlace de la acción en un relato, en un drama e, incluso, en un poema" (Estébanez Calderón, 1999, 168).

(10) Hori da, kasu askotan, eta AEBtako bertsolariak tankera horretakoak dira, bertsolariaren "formazioa" edo "ganbara". Oratoriaren egile klasikoei uste zuten "hizlariaren" prestakuntza zabala izan behar zela hainbat arlotan (Quintiliano, 1991, 83-87). Hizlari eredu-garrien ereduak imitatzea ere garrantzitsua omen zen (Ibidem, 2002, 142-145).

(11) Esate baterako, Andoni Egaña 2005eko bertsolari txapelketaz istorioak marko handi samar baten barruan sortu beharraz ari da berari egindako elkarrizketa batean (Bertsozale Kultur Elkarte, 2006: 79).

Bai, euskaltzaletasunaren eta herriminen berbalditik hartutako irudi bat edo beste ageri da, arrunt bilakatuta, jakina, baina argi eta garbi iruditegi batzuen oihartzun halako bat delakoan nago:

[...] Errango det ba egi guzia
eta gure arbaso zahar halek
han egiten zuten bizia
nik beti maitatu izandu det
ni jaio nintzan **kabia**
Ameriketan indar aundia baina
ez det kanbiatzen nere herria.

Bertso honetan badira gauza bi aipatzeko modukoak: erabilitako irudi edo metafora arrunt hori, *kabia*, eta bertso bukaerako kontrajarpena.

Irudia, berez, ezaguna da¹², baina ezin da ukatu berbaldia edertuta geratzen dela honelako irudi bat erabilia, izaditik hartua, hain zuzen, norberaren aberriari izan behar zaion maitasuna halako naturalismo batean markoztatzen dela iragartzen duena. *Kabia* hitzak, bestaldetik, badauka gauza xume eta xamurraren konnotazioa, eta horrek bertsolariaren berbaldiari, bera ere pertsona xumea izaki, bizi-koherentzia eskaintzen dio. Baina apropos eginda dago hau guztia? Ziurrenera lehen aipatu dudan edertasun-sena izan da eragile bakarra eta ez gogoeta estilistiko bat.

Esana dugu, bestalde, bertsolaritza formulak ez direla beste ahozko jenerotan bezain ugariak. Hala ere, sintagma batzuen erreplikapena badagoela ezin da ukatu, eta horrelakoetan halako formula inkontziente batzuk antzematen ditugu.

Esaterako, Johny Kurutxeti behin batean¹³ "udaberria" gaia eman zitzaion hiru bertso botatzeko haren gainean. Botatako lehenengoan honela zioen:

Denek badakigu
hain segur engoitik

(12) Bestak beste, Enbeitatarak izan dira irudi honen erabiltzaileak (Barandiaran, 2003, 568-569).

(13) 1988ko apirilaren 23an, Gardnerville izeneko hiritxoan, Nevadako estatuan.

urtean badela
sasoin ederrik [...] ¹⁴

Eta hirugarrenean honela dio:

Ez daike izan urtean
sasoina ederragorik [...]

Bistan da, zein den errepikatzen den sintagma, nahiz eta bigarrenak lehenengoak ez daukan atzizki bat darabilen: -ago konparaziozkoa.

Urte batzuk geroagoko beste saio batean, 1992ko azaroaren 7an, hain zuzen, arestian aipatu dudan Goñiren bertso batean honekin topatzen gara:

[...] Errango det ba egi guzia
eta gure arbaso zahar haiek
han egiten zuten bizia
nik beti maitatu izandu det
ni *jaio nintzan* kabia
Ameriketan indar aundia baina
ez det kanbiatzen nere herria.

Aberriari eta AEBei zor zaien atxikimendua alderatu behar zuten bertsoariak halako hartan. "Jaio nintzan" aditza, erlatibozko menpeko perpaus baten aditza da, "kabia" izenaren osagarri lanetan. Saio berean, aurreratxoago, honela bota zuen Jesus Goñik:

Gure herri maitagarria
askorik ez nahi dezuna
Amerikara etorri zinan
lanik egin nahi ez zuna
baina halare nik maitatzen det
amak bularra emana
Amerikako dolar guziak baino
nahio dut *jaio nintzana*.

(14) (*We all know* [especially] from now on that in the year there are beautiful seasons.)

Aurreko izen-lagun bilakatutako aditza, orain nominalizaturik ageri da, izen bilakaturik, –a artikulua adierazten digunez. Errepikapen bat dugu, nola ez, bertsolarik berak saio berean egindakoa. Normala da eta beharrezkoa agian, bertsolari arrunt batek honelako “makuluak” erabiltzea.

Beste hitz edo hitz multzo bat ere makulutzat erabiltzen dutela ondorioztatzen eramaten gaituzte ondorengo adibideek:

pentsatzen: gure corpusean¹⁵ 7 aldiz agertzen da

pentsaketan: 2 aldiz ageri da

pentsatu: 11 aldiz ageri da.

Formaren aldetik baino, ideiak lotzeko eta, batez ere, hoskideztaren laguntzarako baliagarriak dira oso arestiko hitzak. Bat-bateko bertsolaritza, beste gauzen artean, bertsolariek egindako ahozko gogoeta bat da, egoera komunikatibo jakin bat planteatu ondorenean egindakoa. Beraz, hitz hauen esanahiak bertsolaritzaren muinen dagoen ekintza horretara garamatza. Bertsolaria inguruan dituen gertaera, egoera eta gauzei buruz gogoeta egiten du, bere kantuzko gogoeta hain zuzen. Horretan ari dela adierazten digute hitz hauek:

Gauza hortaz **pentsatzen** oraintxe hastia [...]

[...] nik ere oraintxe geroari

behar baitut ba **pentsatu** [...]

Zer **pentsatu** badet gehia nik

hori dena entzun eta [...]

Kontrajarpena

Kontrajarpenean¹⁶ ere, ez da aparteko ballorik. Baina, beste behin betetzen da sarritan beste bertsolarien jardunean ikusten du-

(15) Lehengo atalean zehaztuta da zenbatekoa eta nolakoa den corpusa.

(16) Unea da gogoratzeko kontrajarpena dela bertsolaritzan, batez ere azken puntuan, gehien erabil ohi den ballabideetako bat dela. Gaur egun jardunean dagoen Sebastián Lizaso bertsolaria, esate baterako, kontrajarpenearen maisua da. Batez ere, azken puntuan kontrajarpenera jotzen du sarri askotan, nahiz eta bertso barruan ere kontrajarpenera ugari erabiltzen dituen (EHBE, 2000: 59, 71, 186).

guna. Izan ere, Ong-en ustez, ahozko ekoizpenen ezaugarri edo psikodinamiketako bat nabardura agonistikoak bilatzea da¹⁷. Aurkaritzako esaldi baten bidez dago adierazita, "baina" delarik lokailua. Perpaus nagusian elisio garrantzitsuak daude, entzuleek erraz bete edo antzeman ditzaketenak: "Ameriketan indar handia" (Ameriketan indar handia daukagu euskaldunok / Ameriketan indar handia izatera ailegatu gara euskaldunok/ Ameriketan bizi-kalitate -material- eroso izatera iritsi gara euskaldunok). Horri ondorengoa kontrajartzen zaio: "[...] baina/ ez det kanbiatzen nere herria". Hau da, "ez dut nire nortasun kultural-nazionala salmentan jartzen, ez dut nire "erroekiko" lotura moztu nahi, argi daukat zein den neure bihotzeko aberria". Beraz, ongi-izate materiala eta bihotzaren benetako atxikimenduak kontrajartzen dira azken puntu honetan.

Kasu honetan, kontrajarpena dagoela elementu gramatikalekin adierazi egiten da. Beste batzuetan, berriz, alborakuntza baino ez da erabiltzen: hori bai, bere baitan semantikoki kontrajarriak diren bi elementu agertuz.

Xalbador maite, kantatu nahi 'zut
 egun ahal badet inola
 mundu huntatik joan zinan baina
 gelditu zaigu zure odola
 zu zinan bertsolari handia
 baita poeta bertzela
gu gera hemen adar kaxkar batzuek
zu zinan gure arbola.

"Gu" eta "zu" parez pare jarri ez ezik, bertsolaritza tradiziona-lean hain zabaldurik izan den joerari ere eusten dio Jesus Goñik Xalbadorri eskainitako bat-bateko bertso honetan. Bertsoaren bukaera, azken puntua, sententzia bat izateaz gain, kontrajarpen semantiko "deigarri" bat ageri da: "adar kaxkar batzuek", alde batetik, eta, bestetik, "arbola". Hau da, ez gauza batzuk, balio gabeko edo balio iragankorreko elementu bat, ezinbestekoa ez dena, alde batetik; eta, bestetik, iraunkorra eta bizi iturri den irudi sinboliko bat (are gehiago,

(17) "Many, if not all, oral or residually oral cultures strike literates as extraordinarily agonistic in their verbal performance and indeed in their lifestyle. [...] By keeping knowledge embedded in the human lifeworld, orality situates knowledge within a context of struggle" (Ong, 1990, 43-44).

agian euskal kultura): arbola. Irudi honek konnotazio ezagunak ditu gurean. Hasteko, hor dago Gernikako arbola, euskal burujabetzaren sinbolotzat. Eta, nola ez, arbolaren irudia bizimodu tradizionalarekin lotzen ahal dugu, nekazaritza edo laborantzarekin... eta, urrutiago joanez, euskaltasunari inoiz aitortu izan zaion "basotasunarekin" egiten da topo. Hau da, zibilizazio, inperio edota atzerriko kulturekiko joera errefraktario hura, zeinen arabera "basoa" eta "herria" (herri zibilizatua) kontrajartzen diren.

Hainbat baliabide ditu bertsolariak bere azken puntuari, bere klimax hori bilatzeko. Horietako bat zertzelada zehatz xeblebre eta grafiko bat konposatzea. Ondorengo bertsoa Jess Goñirena da eta bertan medikuaren rola ari da antzezten. Bere bertsokideari, gai-jar-tzaileak horrela proposatua, ardoa edateari uzteko agintzen dio bere osasunaren mesedetan:

Ofiziuia dotorra daukat
erriaren sendatzeko
eta goizian hemen dator bat
ez dala ongi sentitzeko
medizinin onena, aizu, laguna,
zer dagon gaur zuretako
aza nahikua jan zazu eta
basua ez ukitzeko.

Ustekabekoa da azken irudi hori: aza nahikoa jatearen aholkua oso grafikoa da: jaki arrunta eta jatun onek maila behekotzat kontsideratuaren irudia da. Saioaren egoeran ageri da xeblebrekeria bilatzen zela eta xeblebrekeria aurkitzen da bertso honetan, non eta azken puntuan hain zuzen, sorpresaren efektuak indartuta.

Bertsoaren bukaera, kontrajarpena izateaz gain, sententzia ere izan daiteke. Bertsolari hauentzat urruti xamar geratzen den Euskal Herriko egoera politikari buru kantatzeko egin zen eskaera. Jess Goñik honela kantatu zuen, Francisco Franco diktadorea bertsoa ekarriaz:

Bai, Txurrukak esan duena
horixe baita egia
nik beti zabal edukitzen det
alderdi hortan begia

Francok berrogei urtian zuen
 bai bere poderia
 hura juna zen mundutik baina
 bizi da Euskal Herria.

Bertsolaritzaren historian hainbatetan egin dira honelako kontra-jarpenak bertso bukaeretan. Har dezagun, Basarri bertsolariaren "Gernika"¹⁸ izeneko konposizioa. Horrela bukatzen du azken bertsoa:

[...] Gernika erre ziguten baña
 zutik daukagu arbola.

Badago azpian nolabaiteko makrodiskurtso bat: Euskal Herriaren etsaiak edo kanpoko erasoak iragankorrak dira, zoroak, zuztarrik gabekoak. Euskal Herriak, berriz, indar berezi bat izan du eta du, horien aurrean iraunkor eta iragangaitza izateko.

Goñiren bertsoan, gainera, kontrajarren hori heriotza ("juna zen mundutik") eta bizitza ("bizi da Euskal Herria") kontzeptuekin gauzaten edo irudikatzen da. Sententzia hau, beraz, oso ikusgarria ez izan arren, dotorea dugu, bertsoa ondo borobiltzeko modukoa bai behintzat.

Klimax

Klimax delako baliabide erretorikoa azken puntuarekiko estrategiarekin lotzea da zentzukoena bertsolarietaz ari garelarik. Izan ere, bertsolariak klimaxa bilatu bai¹⁹, baina azken puntuan sorrarazi nahi du klimax hori gehien-gehienetan.

(18) *Euzko Deya*, 1938-II-20.

(19) "To facilitate the construction of verses, the bertsolari employs a special technique referred to in Basque as "amaia da hasera, atzekoz aurrera" (the end is the beginning, from back to front). This philosophic principle maintains that what comes last is foremost in our thoughts, although it may be the final thing to be carried out. The last line must be the most important and the cleverest to that it has a strong impact and achieves its intended effect. The bertsolari strives to summarize all of his thoughts in the last line to win the audience's applause" (Aulestia, 1995: 32-33).

Arestian kontrajarpa delako baliabideaz aritu naiz eta adibideetan erakutsienez, kontrajarpenaz baliatzen dira bertsolariak, batez ere azken puntuan, aipatu berri dudan bertsoaren klimaxa bilatu nahian.

Baina kontrajarpa ez da klimax delako hori bilatzeko erabiltzen den baliabide bakarra. Har dezagun Jess Arriadak 1976an botatako zenbait bertso²⁰.

Lan tipi bati lotzeko orain
 baderaukat alegranti
 aurtxo maiteak hartuko al duze
 agurian aski pazientzi
 Euskal Herria gora dezagun
 hau ez degu behar ahantzi
 zeren mundu hunek ezpaitu nehon
 holako zazpi probintzi.

Berbaldi sinplea da²¹ eta, bistanenez, azken sententziarako zuzendua: "zeren mundu honek ezpaitu nehon/ holako zazpi probintzi". Bertsolariak badaki sententzia horretan bat egingo duela bere entzuleekin, baina bertsoaren une garrantzitsuenerako utzi du. Izan ere, azken puntua izango da entzulea azkenik entzungo duena eta oroimenean ondoen gordeko duena. Bestalde, sortutako berbaldi txikia (bertsoa) azken puntuari esker eusten da, edo "justifikatzen" da. *Performancearen* egoerak ere euskal "bakartasuna" edo berezitasuna ospatzera bultzatzen zuen nolabait eta, beraz, egokia ematen du bere sinpletasunean.

Bat-batean sortutako bertso horietarik hurrengo zazpiak Euskal Herriko zazpi probintzietan izan ziren eskainiak. Hala ere, bat-bateko saio horri bukaera emateko honako hau bota zuen Jess Arriadak:

(20) "[...] the topic was about seven children, each representing one of the seven regions of the Basque Country. [...] Jess Arriada of California heard about it, and finding the topic to his liking, improvised the following verses during a cultural presentation in San Francisco" (Mallea, 2003: 38-39).

(21) Besteak beste, bertsoaren baldintza metrikoak ñabardura gutxitarako tartea eskaintzen duelako.

Azkenekoa denak agurtuz
despedituzten naizela
gauza ederrok ikustean negar
jautsiren baitzaut berela
anaitasuna edo batasun
hunek jarraiki gaitzala
aita ama batek euskaldun guziak
egin bagintu bezela.

Hemen ere, azkenari begira dago konposatua, baina bukaerak azken puntua ez ezik, azkenaurreko puntua ere hartzen du: artikulatua da edo, nahiago bada, zabalagoa, azken konparazio-euskarri horri esker. Entzuleei zuzendutako aldarrikapen bat da, batasunerako aldarrikapena, hain zuzen. Bere aurreko berbaldia kohesionaturik geratzen da azken puntu biotan, bere entzuleei nolabaiteko "kohesioa" eskatzen dien momentu berean, hain zuzen. Itxuraren aldetik, lorpen bat da dudarik gabe, eta horrek berrindartzen du bere balioa, nahiz eta testua bera bakarrik edo bakarturik berezko balio testualeko handikoa ez izan.

Har dezagun Jess Arraidaren honako hau:

Zenbat tristura artzainarentzat
ekartzen duen artzaintzak
ni bezel'orain entzun dituzte
nausak erran ttuen hitzak
gaxo artzainak pasatzen ditu
bai aski egun murriztak
nagusi jauna urtia pas'tu degu
emanazkitzu bakantzak.

1991eko Euskal Kantari Eguneako bertso saioan kantatu zen. Saio hartako hirugarren ariketan kokatzen da. Bertso hau, ariketa hartan kantatu zen hamargarrena dugu. Eta egoera hauxe da: Jess Arriada artalde handi bateko artzaina da, Jess Goñi nagusiarentzat lan egiten duena. Ariketa berean Kurutxetek ardiaren papera antzezten du eta Goikoetxeak aharia edo ohotsarena. Azken paper hauek eman zuten bertso xeblere batzuetarako aukera, jakina. Baina bederlatzi bertso bota ostean agortuta zegoen aukera hori eta, Jess Arriada sorpresa batekin harritzen ditu entzuleak. Ekintza komunikatibo

zuzen eta zehatza gauzatzen da: Bere nagusiari oporrak, bakantzak, eskatzen dizkio.

Ariketaren hasieran ez zuen indarririk izango eskaera horrek. Baina ariketan zehar horrenbeste xeblekeriaren ostean, koherentea da "artzainak" antzezten duen nekadura eta, ondorioz, nagusiari egiten dion erronka ausarta²², azken puntuaren "sorpresa", hain zuzen.

Eta erronkaz ari garela, hona hemen Jess Goñin bere bertsokide zen Goikoetxeari egiten dion salaketa "larria":

Kristonak hasi zait orain
Wyoming'dik etorrita
aspaldian kotxe saltzian dabil
lan gogorak utzita
honen lanak errezak dira
batzuk engainatuta
amerikano karruk saltzen ditu
japonesez motorra ezarrita.

Ezaguna zen entzuleen artean Martin Goikoetxeak aspaldi utzi ziola artzaintzan lantzeari eta autoak saltzeari ekin ziola. Jess Goñik, zertzelada egoki batzuekin azaltzen du egoera hori, eta erronka moduan "fikziozko" salaketa bat egiten dio. Berrero ere, ahozko genero honen alderdi agonistikoa ageri zaigu²³, eta berorren ondorioz elkarriketak, sarritan, dema edo ahozko erronka bilakatzen dira. Kasu honetan dema horrek azken puntuan hartzen du bere zehaztapena:

(22) Honek bete-betea konektatzen du "Verbomotor lifestyle" deituriko joerarekin (Ong, 1990: 68). Ahozko estiloaren joeretako bat horixe da: ahozko jarduera interakzioa da, neurri handi batea behintzat. Ahozko jardueraren bertsolaritza ere beste horrenbeste, beraz. Hona hemen kontzeptuaren Ong-en azalpena: "We are expanding its use here to include all cultures that retain enough oral residue to remain significantly word-attentive in a person-interactive context (the oral type context) rather than object-attentive" (ibidem).

(23) "By keeping knowledge embebed in the human lifeworld, orality situates knowledge within a context of struggle. [...] When all verbal communication must be by direct word of mouth, involved in the give-and-take dynamics of sound, interpersonal relations are kept high –both attractions and, even more, antagonisms" (Ong, 1990: 44-45).

auto amerikarrak saltzen dituelakoan, barruan motor japoniarrak omen daude. Ez dago azaldu beharrik entzuleentzat hori iruzurtzat hartzen dela²⁴.

Ondorioak

Ameriketako Estatu Batuen bertsolariren ahozko produkzioa aztertzerakoan, beraz, muga batzuk izan ditugu; izan ere, azterketa integral batek testuingurua eta *performancea* bera ikusi ahal izatea eskatuko luke.

Hala ere, testuinguruaren arlo asko ezagutzen ditudalakoan nago, bertan izan naizelako, bizi duten egoera ezagutu, bertsolariei eta hainbat entzuleri elkarrizketak egin dizkiedalako. Euskal kulturaren ezagutzaila izateak ere lagundu dit. Joxe Malleak egindako bilketa lanari esker, hainbat saioren zertzeladak ezagutzea posiblea izan da eta hori lagungarria da inondik ere.

Testuaren azterketa (testuinguru horretan kokatua, jakina), bestalde, oso baliagarria izatera ailegatu daiteke, ekintza komunikatibo eta estetiko hau sakonki ulertzeko.

Horregatik, lehenengoz, azterketa formalari ekin diogu eta, horren barruan, bereziki hiru alderdi formal hartu ditugu kontuan: hoskidetza, azken puntua eta ahapaldia. Konturatu gara, bertsolariek hoskidetzari eutsi bai, baina hoskidetzaren balio kategoriala edota gramatikala ez dutela apenas kontuan hartzen. Luzetasunari ere ez zaio apenas jaramonik egiten: XX. mendearen lehen erdialdean (eta bigarrenaren zati handi batean) bat-bateko bertsolaritzan nagusi zen joera hori eta, bertsolari hauek XX. mendearen bukaeran (eta XXI.-aren hasieran) horri eusten diote, *Homeland*-eko joera zahar hori izoztuta geratu izan baillitza. Azken puntuari dagokionez, bertsolariren praxian argi eta garbi ikusten da azken puntuari begira daudela konposaturik bertso guztiak, bertan osaturik agertzen baita bertsoaren esanahia eta, kasu askotan, bertsoaren egitura sintaktikoa. Sententziel aukera ematen dieten esaldiak dira nagusi (baiezkoak eta ezezkoak) eta horiekin batera, kontrajarren semantikoren bati aukera

(24) Ezaguna da ahozko generoetan testuinguruak berebiziko garrantzia hartzen duela (idatzizko generoetan bainoago). Azken bertso honen testuinguruari "soziokulturala" dei geniezaloke (Calsamiglia, 1999: 108).

ematen dietenak (juntagailu aurkariekin egindako alborakuntza eta perpaus kontzesiboak, adibidez). Ahapaldiaren egitura bera ere azken puntuaren strategiaren baitan eraikitzen da, nahiz eta batzuetan azkenaurreko puntuak ere bertsoaren bukaeraren "makulu ezinbestekoa" dugun, biak (azken puntua eta azkenaurrekoa) unitate baten elementu banaezinak izanik edota, beste modura esanda, halako binomio bat osatuz.

Erretorikaren ikuspuntutik ere esan dezakegu hainbat bertsolariaren bertuteak ageri direla lau bertsolariaren bertsoetan. Berbaldi erretorikoaren balioa nolabait baloratzearen zenbait kalitate-irizpide hartu dira kontuan. *Aptum* delako irizpidearen ikuspuntutik, sarritan bertsolariari jarri zaizkien egoerak ez direla egokiak esan daiteke, baina desegokitasun hori diskurtsoaren egokitasunez eta gizatasunez konpentsatzen da, *vir bonus* delakoaren jarrera agertuz. Honek harrera ona izaten du bertsoen entzuleengan, jakina, baina aipatua izan den entrenamendu falta hori sarritan oztopoa izaten da egoera komunikatibo bakoitzari etekin gehiago ateratzeko. *Puritas* delako irizpidearen atalaitik, hauxe diogu soil-soilik: gehienetan ulermena oztapatua izaten ez den arren, gaizki neurtutako bertsoak ugaritxo dira, nahiz eta donuaren "malgutasunarekin" hori estaltzen den. Horrek galarazten du edertasunaren goragoko mailetara ailegatzea. *Perspicuitas* delakoa kontuan hartuta, bertsolariak bertso-gaiari lotzeko lantzean behin dituzten arazoak aipatu behar dira. *Ornatus* delako atalean kontrajarpina eta klimax izeneko joerak nabarmendu ditugu, bertsolari askoren baliabide nagusiak izanik. Errepikapena edota formularako joera ere alpagarria da, ez modu kontzientean ez oso modu oparoan, baina presente izanik.

Oro har, Europako Euskal Herrian zaharkiturik gelditu diren joera batzuen jabe dira bertsolari hauek, nahiz eta beste hamarkada batzuetan baloratuak izan ziren²⁵. Hainbat trebezi gutziz garatu gabe

(25) Ikerle askok esaten dute bertsolaritza asko aldatu dela azken urteetan: "During the last few decades, bertsolaritza has also reflected many of the social changes that have occurred in Basque society: It went from being linked mainly to rural society to being more common in urban contexts; [...] and today most young bertsolaries are highly educated and received formal instruction in bertso-eskolas, schools created with the only objective of training bertsolaries. The types of exercises are also changing, becoming more innovative [...]" (Amorrortu, 2003: 141-142)

dauzkatela ageri da, hain zuzen hainbeste biderrez aipatu dugun elkarrekin aritzeko edota entrenatzeko duten oztopoarengatik. Baina bertso-saioretan komunikazio arrakastatsu eta jarduera erretoriko txukuna eta ballotsua lortzera ailegatzen dira gehien-gehienetan, dekoroa edota egokitasunaren zentzu gizakioia ederki barneratuta eta aktibo dutelako. Bertsolariekin solastu eta gero, ageri da halako bertso eskola edo bertso-gune sortzeko beharra, bestela oso modu ezkorrean aurreikusten da genero honen etorkizuna. Distantziak gainditzeko prest daude baita teknologia berriez ballatzeko ere. Bertan bizi diren euskaldunek daukate beren esku hori posible egitea. Europakoei, berriz, esperientzia eta materialetan laguntzea egokitu behar zaie, orain arte horretan aritu diren bezala.

Bibliografia

- AMORRORTU, Estibaliz: *Basque Sociolinguistics. Language, Society, and Culture*. Center for Basque Studies, University of Nevada, Reno, 2003.
- AULESTIA, Gorka: *Improvisational Poetry from the Basque Country*. University of Nevada Press, Reno, 1995.
- BARANDIARAN, Asier: *Kepa Enbeita eta Balendin Enbeita: Bi bertsolari-belau-naldi ahozkotasanaren harian*. Euskal Herriko Unibertsitatea: argitalpen zerbitzua, Bilbao, 2003.
- BERTSOZALEAK KULTUR ELKARTEA: *Bertsolari*. Andoain, 2006, 61. zenbakia.
- CASAMIGLIA BLANCAFORT, Helena; TUSÓN VALLS, Amparo: *Las cosas del decir. Manual de análisis del discurso*. Ariel Lingüística, Madrid, 1999.
- CICERÓN (ed. eta itzultzailea SÁNCHEZ SALOR, E.): *El orador*. Alianza Editorial, Madrid, 1991.
- ESTÉBANEZ CALDERÓN, Demetrio: *Diccionario de términos literarios*. Alianza Editorial, Madrid, 1999 (1. edizioa 1996an).
- EUSKAL HERRIKO BERTSOZALE ELKARTEA (EHBE): *Bertsoen mundua* (CD), Elhuyar Kultur Elkarte, Donostia, 1997.
- Bapatean 99. Donostia, 2000.
- KALZAKORTA, Xabier: "Herri ipuinen Hasiera eta Amaierako Formulak" in *Tradiziozko Ipuingintza*. Labayru Ikastegia, Bilbao, 1989, 9-32.
- KORTAZAR, Jon: *Euskal literaturaren historia txikia*. Erein, Donostia, 1997.

- MALLEA, Joxe (compiler, editor and translator): *Shooting from the Lip. Bertsolariak Ipar Amerikan. Improvised Basque-Verse Singing*. North American Basque Organization, Reno, Nevada, 2003.
- ONG, Walter J.: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Methuen & Co Ltd, London and New York, 1990 (first published in 1982).
- QUINTILIANO, Marco Fabio: *El decoro del orador. Edición bilingüe del libro XI de M. F. Quintiliano, Institutio oratoria por el R. P. L. J. Fr. Pedro de la Dedicación del Pilar, O. R. S. A. Roma, 1952.*
- Sobre el orador* (Introducción, traducción y notas de José Javier ISO). Editorial Gredos, Madrid, 2002.
- SPANĠ, Kurt: *Persuasión. Fundamentos de retórica*. Eunsa, Pamplona, 2005,
- WHITE, Linda: "Formulas in the Mind: A Preliminary Examination to Determine if Oral Formulaic Theory May Be Applied to the Basque Case" in ARMISTEAD, Samuel G. & ZULAIKA, Joseba: *Voicing the Moment. Improvised Oral Poetry and Basque Tradition*. Center for Basque Studies, University of Nevada, Reno, 2005, 265-280.